

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ НОРМИ ТА ЧИННИКИ ПОВЕРНЕННЯ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ

POLITICAL AND LEGAL NORMS & FACTORS OF RETURN OF FORCED MIGRANTS TO THEIR HOMELAND

Олена Малиновська¹

*Національний інститут стратегічних досліджень
(вул. Пирогова, 7-а, м. Київ, Україна, 01030)*

Olena Malynovska

*National Institute for Strategic Science
(7-a, Pirohova, Kyiv, Ukraine, 01030)*

Отримано: 20.01.2024. Затверджено: 14.03.2024

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена огляду політико-правових норм та принципів, що вироблені міжнародним співтовариством і спрямовані на забезпечення найбільш бажаного з можливих тривалих рішень проблеми біженців, а саме, добровільного, безпечного та сталого повернення на батьківщину. Розглянуті чинники повернення вимушених мігрантів, серед яких їхні індивідуальні характеристики (вік, стать, склад сім'ї, освіта, індивідуальний досвід), структурні чинники, тобто безпекова та соціально-економічна ситуація в країні походження і ситуація, в якій біженці перебувають в країні притулку, а також політичні чинники, тобто політика країн перебування та походження, міжнародних гуманітарних організацій. Здійснено аналіз досвіду репатріаційних потоків, політики окремих країн та міжнародних організацій, яким доводилося розв'язувати проблеми повернення біженців. Зроблено висновок про доцільність його врахування у формуванні прогнозу повернення українських біженців війни на Батьківщину та розробленні політичних рішень, які цьому сприятимуть, що становить не лише науковий, а й практичний інтерес.

¹ доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник; orcid 0000-0001-5305-0253; e-mail: malinovska@niss.gov.ua

Цей досвід свідчить, зокрема, що програми повернення мають бути вбудовані в загальну стратегію відбудови та розвитку країни після замирення конфлікту, передбачати не лише допомогу у здійсненні переїзду, а й суттєву підтримку реінтеграції поверненців на батьківщині. З нього випливає також, що ефективні рішення із сприяння репатріації можуть бути віднайдені лише за умови тісної співпраці між країнами походження та перебування біженців і за сприяння міжнародних гуманітарних організацій. Такі програми мають бути інституційно та ресурсно забезпеченими, розроблятися на основі вивірених статистичних та наукових даних, бути регіонально орієнтованими, враховувати інтереси як поверненців, так і місцевого населення, яке нікуди не виїжджало. Важливо усвідомити, що повернення не одноразовий акт, а тривалий процес. Стратегії мігрантів можуть передбачати не лише повернення додому чи залишення за кордоном, а й комбінацію цих опцій, яка характеризується такими поняттями як тимчасове, циклічне, відкладене, неповне повернення. У зв'язку з цим заходи із заохочення повернення мають бути адресовані не лише власне поверненням, а й біженцям, які на даний момент все ще залишаються за кордоном, передбачати захист їхніх прав та інтересів, розвиток зв'язків з ними в інтересах їхнього еventуального повернення на батьківщину.

Ключові слова: біженці; вимушені мігранти; добровільне, безпечне та стале повернення; чинники повернення; міграційне право; міграційна політика.

ABSTRACT

The article is devoted to the review of political and legal norms and principles developed by the international community and aimed at ensuring the most desirable of possible long-term solutions to the refugees, namely, voluntary, safe and sustainable return to the homeland. In it are considered factors of the return of forced migrants, including their individual characteristics (age, gender, family composition, education, individual experience), structural factors, that is, the security and socio-economic situation in the country of origin and the situation in which refugees are in the country of refuge, as well as political factors, that is, the politics of host and origin countries, international humanitarian organizations. An analysis of repatriation flows, the policies of individual countries and international organizations that had to solve the problems of returning refugees was carried out. A conclusion was made about the expediency of using this experience in the formation of the forecast of the return of Ukrainian war refugees to the Motherland and the development of political decisions that will contribute to this, which is of not only scientific, but also practical interest. This experience shows, in particular, that return programs should be integrated into the general strategy of reconstruction and development of the country after the end of the conflict, providing not only assistance in moving, but also substantial support for the reintegration of returnees in their homeland. It also follows that effective solutions to facilitate repatriation can be found only under the condition of close cooperation between the countries of origin and residence of refugees and with the assistance of international humanitarian organizations. Such programs must be institutionally and resource-secured, developed on the basis of verified statistical and scientific data, be regionally oriented, take into account the interests of both returnees and the local population that did not leave anywhere. It is important to realize that return is not a one-time act, but a long-term process. Migrants' strategies may involve not only returning home or staying abroad, but also a combination of these options, characterized by concepts such as temporary, cyclical, delayed, incomplete return. In this regard, measures to encourage return should be addressed not only to returnees themselves, but also to refugees who are currently still abroad, provide the protection of their rights and interests, development of relations with them in the interest of their possible return home.

Key words: refugees; forced migrants; voluntary, safe and sustainable return; factors of return; migration law; migration policy.

I. ВСТУП

В умовах затяжної війни серйозною загрозою національній стійкості є вимушена міграція населення, як за кордон, так і в межах України. Хоча чисельність вимушених мігрантів, як і безпекова ситуація в країні та окремих її регіонах, що призводить до недобровільних переміщень, постійно змінюється, немає сумніву, що нинішня міграційна криза є наймасштабнішою в Європі після Другої світової війни. Станом на початок 2024 р., за оцінками, понад 6 млн українців змушені перебувати за кордоном, понад 4 млн громадян в результаті нападу росії перетворилися на внутрішніх переміщених осіб. Тобто не з власної волі до міграції вдалася чверть довоєнного населення України. Хоча частина біженців змогла повернутися на Батьківщину, проте їхнє число поповнюється новоприбулими, передусім з регіонів, які зазнали найбільших руйнувань і де продовжуються запеклі бої. Це має далекосяжні наслідки для добробуту, зайнятості, здоров'я, сімейних зв'язків громадян, соціально-економічної ситуації в громадах походження та перебування переселенців, стану виробництва, ринку праці, соціальної сфери країни.

Найгостріше питання, яке турбує державу і суспільство, наскільки незворотними є втрати населення, як вони впливатимуть на повоєнне відновлення та подальший розвиток. Громадяни є головною цінністю і основним ресурсом держави. Тому Україна має докласти значних зусиль для підтримки і заохочення повернення, сприяти цьому і засобами внутрішньої політики, і шляхом співпраці з країнами, які надали українським біженцям війни захист на своїй території.

Для розробки відповідних заходів необхідно розуміти настрої та наміри українців за кордоном, чинники, які впливають на їхнє рішення щодо вибору місця подальшого проживання. Цим питанням присвячені численні дослідження, що протягом останніх двох років війни проводилася різноманітними міжнародними організаціями та українськими і зарубіжними науковими центрами, зокрема, Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), Міжнародною організацією з міграції (МОМ), Центром економічної

стратегії, Центром імені О. Разумкова тощо. Оскільки проблема біженців та перспектив їхнього повернення має глобальний характер, аналіз потоків вимушеної міграції та процес пошуку тривалих рішень для біженців, головним з яких є повернення на батьківщину, був предметом багатьох досліджень зарубіжних авторів. У роботах Р. Блека, Д. Стефановича, Н. Харілда та інших розглядалася динаміка зворотних переміщень вимушених мігрантів, її чинники та результати для країн Західних Балкан, Близького та Середнього Сходу, Південно-Східної Азії, ефективність спрямованої на повернення біженців діяльності міжнародної спільноти. Аналіз зарубіжного досвіду, політики окремих країн та міжнародних організацій, яким доводилося розв'язувати проблеми репатріації біженців, може допомогти у формуванні уявлення про імовірність повернення українців на Батьківщину та політичні рішення, які цьому сприятимуть, що становить не лише науковий, а й цілком практичний інтерес.

II. МЕТА І МЕТОДОЛОГІЯ

Метою цієї статті є аналіз закономірностей процесу повернення біженців на батьківщину, чинників, які на нього впливають, та засобів регулювання, а також доцільності використання Україною досвіду окремих держав та міжнародних організацій щодо сприяння поверненню біженців. Для досягнення поставленої мети було застосовано загальні та спеціальні методи пізнання. Зокрема, метод порівняння, історичний метод, системний підхід. Базою дослідження є міжнародно-правові документи, доповіді міжнародних організацій, які займаються проблемами біженців, статистичні та соціологічні дані щодо вимушеної міграції, наукова література з відповідної проблематики.

III. ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Відповідно до численних міжнародно-правових документів, у разі виникнення вимушених міграційних потоків після надання екстреної допомоги біженцям основним завданням є пошук для них тривалого рішення, яке може мати лише три варіанта: повернення на батьківщину, інтеграція і налагодження життя там, де людина опинилася, або переселення до іншого місця. При цьому найкращим варіантом є безпечне повернення додому. Більшість біженців та внутрішньо переміщених осіб поділяють таку думку. Зокрема, численні опитування

переміщених в результаті війни українців свідчать, що не менше 60-70% з них сподіваються одного дня повернутися до своїх домівок¹.

Базуючись на природному прагненні людини жити в рідному для неї етнокультурному і географічному середовищі міжнародна спільнота виробила принципові підходи до репатріації біженців, які кодифіковані в низці міжнародно-правових актів. До них, зокрема, належить Статут УВКБ ООН, затверджений ще 1950 р., який закликає уряди до співпраці з надання допомоги Верховному комісару в його зусиллях сприяти добровільній репатріації. В основоположній для врегулювання проблеми біженців Конвенції про статус біженців 1951 р. сформульовано ключовий принцип міжнародного захисту – *non-refoulement*, тобто заборона вислання чи примусового повернення на територію, де життю чи свободі особи може загрожувати небезпека (ст. 35). Однак Конвенцією передбачено, що особа втрачає статус біженця, якщо добровільно знову облаштувалася в країні, яку вона залишила або за межами якої вона перебувала через побоювання переслідувань (ст. 1С)². Тобто поряд із заборонаю вислання передбачено добровільне повернення.

Цей принцип набув розвитку і уточнення в міжнародних домовленостях регіонального характеру, що належать до визнаних орієнтирів у сфері захисту біженців. Зокрема, в Конвенції про біженців Організації африканської єдності 1969 р. вказано, що жоден біженець не може бути репатрійований проти власної волі, а країни притулку та походження мають забезпечити умови та надавати всіляке сприяння у поверненні на батьківщину³. Картахенська декларація про біженців 1984 р., вироблена для розв'язання проблем недобровільних переміщень в Латинській Америці, також наголошувала на добровільному в кожному індивідуальному випадку характері репатріації біженців

¹ Андел І. В. (2013). Екологічна міграція населення у регіонах України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. Вип. 3. С. 451–457 URL: [http://ird.gov.ua/sep/sep20133\(101\)/sep20133\(101\)_451_AndelIV.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20133(101)/sep20133(101)_451_AndelIV.pdf)

² Конвенція про статус біженців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text

³ Organization of African Unity (OAU). Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa (September 10, 1969). URL: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b36018.htm>

і необхідності її здійснення в умовах абсолютної безпеки та у співпраці з УВКБ ООН¹.

Варто згадати й низку висновків Виконавчого комітету УВКБ, де сформульовано принцип безпечного та гідного повернення, а також видане 1996 р. керівництво УВКБ ООН з добровільного повернення². На початку 2000-х років зміст політики та процедури повернення було викладено у низці документів, серед яких Операційні рамки УВКБ ООН щодо діяльності з репатріації та реінтеграції (2000 р.), Рамкова програма для довгострокових рішень для біженців і підмандатних осіб (2003 р.), Посібник УВКБ ООН щодо діяльності з репатріації та реінтеграції (2004 р.). У ньому запропоновано інтегрований підхід до повернення біженців, відомий як 4R, тобто репатріація, реінтеграція, реабілітація та реконструкція. Такий підхід спрямований на об'єднання зусиль з надання гуманітарної допомоги та сприяння загальному розвитку, щоб акумулювати більше ресурсів для створення сприятливого середовища в країні походження, не лише запобігти повторному виїзду, а й забезпечити стійку реінтеграцію поверненців³.

У схваленому Генеральною Асамблеєю ООН у 2018 р. Глобальному договорі щодо біженців, що має відігравати роль орієнтира для міжнародного співтовариства і спрямований на забезпечення більш дієвого, передбачуваного та справедливого міжнародного реагування на масштабні вимушені міграції, ще раз підкреслено, що «добровільна репатріація за умов безпеки та гідності залишається кращим рішенням у більшості ситуацій біженців»⁴.

В документі підкреслено, що відповідальність за створення умов для репатріації передусім лежить на країнах походження, проте міжнародна спільнота виражає готовність надавати підтримку та допомогу в ліквідації перешкод для добровільної репатріації, а також в реінтеграції поверненців, передусім жінок, дітей та молоді, інвалідів та осіб

¹ УВКБ ООН (1984). Картаженская декларация о беженцах, принятая на коллоквиуме по теме «Международная защита беженцев в Центральной Америке, Мексике и Панаме: юридические и гуманитарные проблемы». URL: https://www.unhcr.org/ru/wp-content/uploads/sites/73/2019/12...8C_1984.pdf

² UNHCR (1996). Handbook — Voluntary Repatriation: International Protection. URL: <https://www.unhcr.org/uk/media/handbook-voluntary-repatriation-international-protection>

³ UNHCR (2003). Framework for Durable Solutions for Refugees and Persons of Concern. URL: <https://www.unhcr.org/media/framework-durable-solutions-refugees-and-persons-concern-0>

⁴ Global Compact on Refugees. URL: <https://www.unhcr.org/media/global-compact-refugees-booklet>

старшого віку. Така допомога може включати сприяння розвитку країн, куди повертаються біженці, а також безпосереднє надання поверненням засобів до існування, допомоги у вирішенні житлових, земельних та майнових питань. При цьому критично важливими є ухвалення урядом країни, куди повертаються біженці, комплексної стратегії повернення, інтегроване планування та міцна інституційна співпраця між урядовими структурами, бізнесом, міжнародними організаціями.

Таким чином, на підставі наведених документів можна дійти висновку, що для повернення біженців на батьківщину, по-перше, принциповим є його добровільний характер, тобто біженцям має бути забезпечена можливість для вільного та усвідомленого рішення щодо повернення до своїх країн, вони не повинні піддаватися жодному фізичному, психологічному чи матеріальному тиску з метою примусити їх залишити країну притулку. По-друге, репатріація має бути безпечною і гідною. Біженців не можна не лише примушувати до неї, а й ставити під загрозу їхню безпеку, штучно пришвидшувати цей процес. Беззастережним є право повертатися разом із членами родини, а також зобов'язання країни походження приймати повернених без дискримінації та з належною повагою. Третій принцип добровільної репатріації полягає в необхідності детальної координації процесу повернення, що зазвичай здійснюється на тристоронній основі, тобто за домовленістю між країною перебування, країною походження та УВКБ ООН, яке має представляти інтереси біженців та забезпечувати гарантії прав людини в процесі репатріації. Крім того, повернення має бути сталим, тобто таким, яке не призведе до нової втечі за кордон, або перетворення повернених на внутрішніх переміщених осіб у власній країні. Для цього необхідно, щоб вони перебували у фізичній, психологічній, матеріальній, соціальній, правовій безпеці, щоб стосунки між поверненнями та громадою, куди вони повертаються, державною адміністрацією були конструктивними. Тобто повернення має бути тісно пов'язаним з реінтеграцією, із створенням для повернених на батьківщині належних умов, забезпеченням доступу до всієї повноти економічних, соціальних, культурних, політичних прав.

У літературі розрізняють три типи повернення: самоорганізоване, тобто таке, яке здійснюється біженцями самостійно і без сторонньої допомоги, його називають також спонтанним поверненням; добровільне повернення за сприяння і на основі домовленостей між УВКБ

ООН та урядами країн походження та притулку; стимульоване повернення, яке включає логістичну та фінансову підтримку і відбувається, коли УВКБ ООН доходить висновку, що ситуація, яка призвела до втечі, більше не існує.

Попри безумовну привабливість репатріації, деякі автори вважають, що наголос на поверненні як найбільш прийнятному варіанті тривалого рішення для біженців, зроблено міжнародними структурами під значним тиском¹. Тиск з боку «глобальної Півночі» пов'язаний з тим, що демографічні та політичні характеристики шукачів міжнародного захисту протягом останніх пів століття суттєво змінилися. Якщо до розвалу СРСР та східного блоку в Європі більшість біженців становили противники комуністичних режимів, які до того ж належали до білої раси, християнської релігії та європейської культури, то пізніше потоки біженців формувалися переважно з вихідців з африканських та азійських країн, які значно відрізнялися від європейців за культурою, релігією, традиціями, що створювало в країнах притулку додаткові проблеми і викликало напругу в суспільстві. Водночас для країн перебування вимушених мігрантів в регіоні так званого «глобального Півдня», які завжди приймали набагато чисельніші потоки біженців, ніж розвинуті країни, бажання досягти репатріації прибулих було пов'язано із нестачею ресурсів, бідністю, тобто проблемами, які внаслідок припливу втікачів з інших країн значно загострювалися. Щодо країн походження, репатріація часто розглядалася ними як засіб легітимації режиму, доказ його підтримки громадянами і з цієї причини також заохочувалася.

Базуючись на позитивному ставленні різних міжнародних акторів до ідеї повернення починаючи з 1990-тих років УВКБ ООН запроваджувало програми, спрямовані на репатріацію біженців. Тодішній Верховний комісар ООН у справах біженців, Садако Огата, назвала ті часи десятиріччям повернення, оскільки щорічно на батьківщину повертали понад мільйон біженців, чого ні раніше, ні пізніше не відбувалося. Водночас країни перебування, як на «глобальному Півдні», так і на «глобальній Півночі», активно підтримували і заохочували

¹ Chimni B. (2003). Post-conflict peace-building and the return of refugees: Concepts, practices, and institutions. *Refugees and forced displacement: International security, human vulnerability, and the state*. URL: <https://collections.unu.edu/eserv/UNU:2434/nLib9280810863.pdf>

повернення біженців різними методами як то скорочення обсягів соціальної допомоги та інші обмеження, надання фінансової допомоги в організації переїзду та підтримки реінтеграції після репатріації. У зв'язку з цим деякі автори висловлювали свої сумніви щодо дотримання ключового для репатріації втікачів принципу добровільності, як і принципу безпеки, оскільки в деяких випадках біженці поверталися в регіони, де продовжувалися масові порушення прав людини¹. Тим більше, що в останніх міжнародно-правових документах з проблеми біженців, зокрема в Глобальному договорі щодо біженців, визнається, що добровільна репатріація не обов'язково має залежати від досягнення політичних рішень у країні походження, що мотивується недопустимістю перешкоджати реалізації права біженців на повернення до своєї країни.

Увага політиків-практиків, як і експертного середовища, до правових та адміністративних механізмів повернення біженців на батьківщину зростає пропорційно збільшенню масштабів недобровільних переміщень. На кінець 2022 р. в світі нараховувалося 108,4 млн вимушених мігрантів, з яких 62 млн внутрішньо переміщені особи і 35 млн біженців, що було на 21% більше, ніж за рік до того. Внаслідок нападу росії до двох найбільших постачальників біженців у світі, Сирії та Афганістану, приєдналася Україна. 52% усіх біженців є громадянами цих трьох країн. Протягом 2023 р. чисельність вимушених мігрантів продовжувала зростати і станом на травень становила вже 110 млн² Водночас, у 2022 р. 1,3 млн біженців змогли повернутися додому. Проте попри значну кількість повернених, їх було майже у 27 разів менше чисельності біженців.

Таким чином, незважаючи на політичні декларації щодо переваг повернення як тривалого рішення для біженців, його масштаби доволі скромні. Разом з тим, так само скромними виявляються і показники двох інших можливих способів остаточного розв'язання проблеми вимушених міграцій, тобто місцева інтеграція та переселення до інших країн. Так, відповідно до даних УВКБ ООН, якщо вважати завершенням місцевої інтеграції набуття громадянства країни перебування,

¹ Crisp J. (2019). Repatriation principles under pressure. *Forced Migration Review*. Vol. 62. pp. 19–23. URL: <https://www.fmreview.org/sites/default/files/FMRdownloads/en/return/crisp.pdf>

² UNHCR (2022). Global Trends Report. URL: <https://www.unhcr.org/global-trends-report-2022>

успішно завершили інтеграційний процес у 2022 р. лише близько 50 тис. біженців. Більш чисельною, хоча й не занадто великою, є релокація, яка становила 2022 р. 60 тис. (мал. 1).

Мал. 1. Реалізація тривалих рішень щодо біженців (тис. осіб)¹

Попри достатньо законодавчих, політичних, а також технічних документів, що визначають принципи повернення та шляхи його організації, чітких рекомендацій для прийняття практичних рішень бракує. Зокрема, плануванню конкретних заходів заважає відсутність консенсусу у трактуванні мети повернення. Немає одностайності щодо того, чи може вважатися успішним повернення в країну походження, чи лише в той її регіон, де біженець проживав до втечі, чи може вважатися поверненням, якщо біженець перетворився на батьківщині у внутрішню переміщену особу, чи має бути мірою успішності не лише прибуття, а й реінтеграція, чи означає успішна реінтеграція досягнення рівня добробуту, який біженець мав до виїзду, чи такого, який є типовим для місця його проживання. Дискусія виникає також і щодо самої суті повернення, оскільки не завжди воно є кінцевим результатом, а в багатьох випадках має характер процесу, може бути поетапним, поступовим, циклічним, відкладеним, неповним². Деякі біженці повертаються додому тимчасово, щоб перевірити ситуацію, перш ніж прийняти остаточне рішення про повернення. Деякі приїждять періодично. В інших випадках повертається лише частина сім'ї, наприклад,

¹ Джерело: UNHCR (2023c). Refugee Data Finder. <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/download/?url=sH5pnE>

² Žiła O. (2019). After Coming Home: Forms and Meanings of Return in Dayton's Bosnia and Herzegovina. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*. Vol. 67(3). pp. 523–543. URL: <https://doi.org/10.2298/GEI1903523Z>

старші її члени, поки молодше покоління залишається працювати за кордоном, або навпаки, трудоактивні люди, які готують умови для повернення дітей та членів родини похилого віку. Особа може повертатися на батьківщину лише формально, наприклад, щоб отримати компенсацію за втрачене майно, проте фактично продовжувати жити за кордоном, працювати там або навчатися і відкладати повернення до завершення контракту, отримання диплому чи виходу на пенсію. Можлива й зворотна ситуація, коли мігрант фактично повертається, проте офіційно залишається резидентом зарубіжної країни, зберігаючи свій статус з метою отримання пенсії чи соціальних виплат, а також на випадок, якщо ситуація вдома погіршиться і доведеться знову виїжджати. У зв'язку з таким розмаїттям моделей поведінки біженців розроблення політики держави, спрямованої на заохочення та підтримку повернення, значно ускладнюється, ці моделі до того ж не є сталими, остаточними, постійно трансформуються.

Аналіз даних щодо 53 потоків вимушених міграцій протягом 20 років (1989–2018 рр.) дав підстави для висновку, що навіть через 10 років після замирення конфлікту на батьківщину повернулася лише третина біженців. Хоча, звичайно, в кожному з конкретних випадків, які вивчалися, ситуація була різною, проте лише в 15 з них чисельність поверненців перевищила 50% чисельності втікачів¹. Як показав досвід багатьох потоків біженців, перебування вигнанців в країнах, які географічно близькі до рідної держави, полегшує повернення додому. Охочіше біженці поверталися з менш розвинутих країн, у порівнянні з більш розвинутими. Найактивнішим повернення буває у перші роки після досягнення миру, поступово його інтенсивність зменшується².

Заходи із сприяння поверненню передбачають вплив на чинники, які його стимулюють чи навпаки перешкоджають. Оскільки відповідно до принципу добровільності рішення про повернення ухвалюється біженцями самостійно, передусім необхідно з'ясувати, від чого таке рішення залежить. Дослідники виділяють три групи чинників, які впливають на нього. По-перше, це структурні чинники, тобто ситуація в країні перебування та в країні походження, індивідуальні,

¹ Constant L., Shelly C., Blake J. S. et al. (2021). In Search of a Durable Solution. Examining the Factors Influencing Postconflict Refugee Returns. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR1300/RR1327-1/RAND_RRA1327-1.pdf

² Там само.

тобто соціально-демографічні характеристики вимушених мігрантів, а також політичні, тобто політика держав, міжнародних та неурядових організацій щодо допомоги у здійсненні чи, навпаки, створенні перешкод для репатріації¹.

Серед індивідуальних чинників повернення біженців передусім вік і стать. Молодші члени сімей вимушених мігрантів можуть почуватися менш прив'язаними до рідної країни, ніж старші члени родини, особливо, якщо прожили в країні притулку тривалий час, навчаються, вивчили мову, товаришують з однолітками. Своє подальше життя вони пов'язують уже з країною перебування, що водночас може спонукати також і їхніх батьків до залишення за кордоном. Для молодих чоловіків призовного віку додатковим мотивом неповернення є прагнення уникнути мобілізації.

Натомість особи старшого віку емоційно більш прив'язані до домівки та орієнтовані на повернення. Водночас, якщо в країні перебування вони отримують необхідну медичну та соціальну допомогу, якої на батьківщині внаслідок обумовлених війною руйнувань немає, це може бути вагомим чинником неповернення. З цих же причин до залишення за кордоном можуть схилитися інші вразливі групи населення залежні від медичних та соціальних послуг, що мають вирішальне значення для їхнього добробуту (одинокі жінки з малолітніми дітьми, багатодітні сім'ї, інваліди).

На рішення біженців про повернення впливає також сімейне становище, а також чи перебувають вони за кордоном разом із сім'єю. Возз'єднання сім'ї, коли подружжя чи діти залишилися вдома, є вагомим чинником репатріації.

Варто вказати також на становище в суспільстві та життєвий досвід. Зокрема, більш схильні до повернення біженці, які займали на батьківщині високі позиції, мали достатні доходи і зберегли їхні джерела. Опинившись в чужій країні як вигнанці, вони в багатьох випадках болісно переживають погіршення якості життя, втрату соціального статусу. На відміну від тих, кому є куди повертатися, особи, які втратили близьких, домівку та майно мають набагато менше мотивів для повернення².

¹ Black R., Koser K., Munk K. et al. (2004). Understanding voluntary return. University of Sussex. Report. URL: <http://sro.sussex.ac.uk/id/eprint/11041/>

² Onder H., Haneen S. (2019). The Mobility of Displaced Syrians: An Economic and Social Analysis. Washington D.C.: World Bank Group. URL: <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1401-3>

Щодо оцінки ситуації в рідній країні, для прийняття рішення про повернення першочергове значення мають позитивні очікування щодо безпеки. Вкрай важливо також чи є куди повертатися, чи збереглося житло біженців, якщо ні, то чи працюють механізми компенсації за втрачене майно і чи є підтримка з боку держави чи неурядових акторів у вирішенні житлового питання. Наступний чинник — можливості отримання доходу, працевлаштування. Разом з тим економічні обставини впливають на рішення про повернення у другу чергу, коли уже наявні умови безпеки.

Для зваженого рішення про повернення, усвідомлення, наскільки безпека досягнута, а умови проживання прийнятні, біженці потребують надійної інформації. Проведені в різний час опитування вигнанців з різних країн показали, що основним джерелом інформації про ситуацію на батьківщині для них були усні розповіді очевидців, соціальні мережі, а також власні короткочасні відвідини. Важливе значення мали відомості про ситуацію внутрішньо переміщених осіб, динаміку їхнього повернення та підтримку, яку вони при цьому отримували. Офіційна інформація, як від органів влади на батьківщині, так і в країні перебування, сприймалася з меншою довірою¹. Отже, можливість повернутися додому на короткий період для відвідин родини, перевірки майна та оцінки ситуації можуть допомогти прокласти шлях до більш тривалого повернення в майбутньому, коли дозволять умови².

Серед чинників повернення помітну роль відіграє соціальний капітал, соціальні зв'язки, з якими пов'язане відчуття приналежності до певної спільноти та до місця, яке ця спільнота вважає домом. Таке відчуття має кілька вимірів, по-перше, це зв'язок із місцем, де пройшли роки життя, по-друге, з народом, етнічною групою, по-третє — з державою, через належність до громадянства та реалізацію передбачених ним прав³. Тому рішення біженців про повернення на батьківщину великою мірою залежить від політика держави походження щодо

¹ Black R., Koser K., Munk K. et al. (2004). Understanding voluntary return. University of Sussex. Report. URL: <http://sro.sussex.ac.uk/id/eprint/11041/>

² UNHCR (2023b). Position on voluntary return to Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/649a7c744.pdf>

³ Constant L., Shelly C., Blake J. S. et al. (2021). In Search of a Durable Solution. Examining the Factors Influencing Postconflict Refugee Returns. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR1300/RR1327-1/RAND_RR1327-1.pdf

зв'язків з громадянами за кордоном, підтримки відчуття національної єдності, а також діяльності різноманітних земляцьких об'єднань.

Дослідження конкретних випадків повернення показало, що зазвичай існує розрив між політичними рішеннями на рівні держави, спрямованими на заохочення повернення біженців на батьківщину, і спроможністю чи навіть бажанням місцевої влади їх виконувати. Тому важливим чинником успішного повернення є налаштування громадської думки та конкретні заходи з підтримки безпосередньо в громадах, куди повертаються біженці¹.

Соціальні мережі поєднують біженців не лише з їхніми близькими на батьківщині, а й з членами громади, які перебувають за кордоном. Тому факти повернення співвітчизників, з якими біженці були пов'язані, є додатковим стимулом до репатріації. Відповідно, повернення зазвичай більш інтенсивне в ті регіони рідної країни, де прикладів успішного повернення більше.

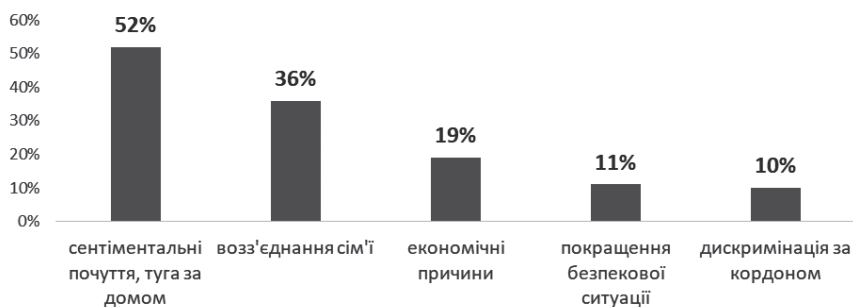
Ще один чинник повернення — свобода пересування. Вище вже йшлося про важливість тимчасових поїздок на батьківщину як джерела інформації та засобу підготовки до повернення, проте їхня можливість залежить від режиму кордонів, від готовності країн походження та перебування біженців забезпечити вільне пересування між ними. Якщо біженці, виїхавши на батьківщину зберігають можливість повернутися до країни притулку в разі погіршення ситуації вдома, невдачі у реінтеграції, рішення про повернення приймається вільніше, з меншою обережністю. Так само важливим є доступ біженців після повернення до транскордонної мобільності на інших правових підставах, наприклад, отримання робочої чи студентської візи.

Поряд з чинниками «притягання» діють чинники «виштовхування», тобто ситуація в країні перебування, яка змушує людей повернутися. Це відсутність стабільності правового становища, обмежені економічні можливості, відчуття того, що біженці є небажаними прибульцями. Разом з тим, численні дослідження потоків біженців та процесу їхньої репатріації довели, що для прийняття рішення про повернення умови в країні перебування мають менший вплив, ніж умови в країні походження. Наприклад, за результатами дослідження, проведеного

¹ Stefanovic D., Loizides N. (2017). Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War. *International Migration*. Vol. 55(5). pp. 217–234. URL: <https://doi.org/10.1111/imig.12382>

у Великій Британії, обмеження прибулих у доступі до праці не збільшувало бажання до репатріації, а набуття права на постійне перебування, тобто цілком надійного правового статусу, — його не зменшувало¹.

Важливо зазначити, однак, що при прийнятті рішення про повернення, як і власне інших життєво важливих рішень, люди далеко не завжди керуються раціональними розрахунками. По-перше, вони часто не мають належної інформації для об'єктивної оцінки ситуації, по-друге, велике значення відіграють людські почуття та емоції. Зазвичай рішення ухвалюється не одноосібно, а під впливом родини, найближчого оточення. На нього великою мірою впливають нееконімічні чинники. Так, за оцінками Міжнародної організації з міграції, станом на осінь 2023 р. з-за кордону в Україну повернулися 1,1 млн втікачів від війни. Ключовим мотивом для прийняття рішення про повернення були емоції та почуття (52%). На другому місці — бажання возз'єднатися із сім'єю. Економічні труднощі за кордоном були вагомими для 19% повернених, а покращення безпекової ситуації вдома лише для 11% (мал. 2).

Мал. 2. Біженці війни з України, які повернулися з-за кордону, за даними опитування MOM (за мотивами повернення; %)²

Для формування політики та планування конкретних заходів щодо повернення біженців на батьківщину не менш важливим є аналіз

¹ Black R., Koser K., Munk K. et al. (2004). Understanding voluntary return. University of Sussex. Report. URL: <http://sro.sussex.ac.uk/id/eprint/11041/>

² IOM (2023). Ukraine Returns Report. General Population Survey. Round 14, October 2023. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-returns-report-general-population-survey-round-14-september-october-2023>

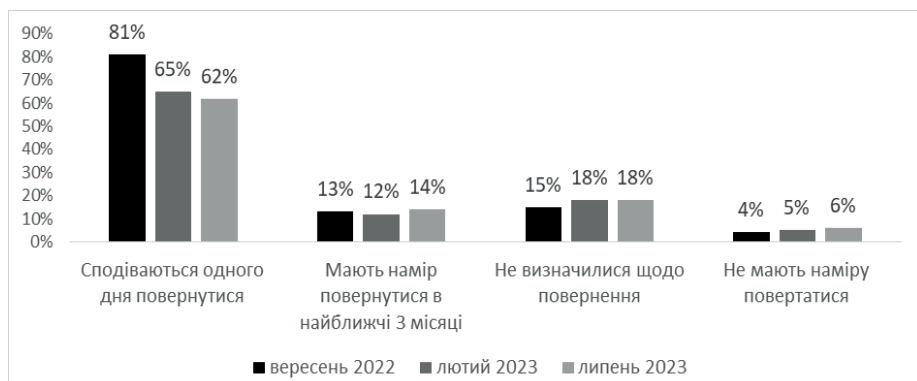
чинників неповернення. Найголовніший з них, зрозуміло, — незамирений конфлікт, продовження бойових дій, пов'язана з ними небезпека. Навіть у випадку, коли ситуація в країні в цілому є благополучною, біженці можуть не мати впевненості у поверненні в окремі її регіони. Наприклад, після закінчення війни в колишній Югославії біженці воліли повертатися в населені пункти, де більшість становило населення однією з ними етнічної належності і де вони почувалися безпечніше. Хоча в Україні немає міжетнічного конфлікту, проте цілком вірогідно припустити, що біженці, які є вихідцями із прикордонних з Росією та зруйнованих регіонів, де проходили бої, при поверненні на Батьківщину намагатимуться облаштуватися в інших місцях країни.

Наступний чинник неповернення — проблеми з працевлаштуванням та доступом до базових послуг, передусім медичних та освітніх. Якщо економіка країни походження зруйнована, як і структура освіти та охорони здоров'я, а в країні притулку біженці мають роботу, можуть навчатися та отримати медичну допомогу, це є вагомими обставинами, які утримують від повернення.

На перешкоді поверненню пряме небажання частини біженців повертатися в країну походження. Воно може мати різні причини, наприклад, небажання повертатися до місць, де вони зазнали страх, жорстокість чи втрату близьких, невпевненість в тому, що на батьківщині вони зможуть налагодити своє життя.

Якщо вислання тривало достатньо довго, зв'язок з батьківщиною послаблюється, водночас посилюється інтеграція в суспільство країни перебування. Тому можна припустити, що особи, які змогли знайти постійну і добре оплачувану роботу, комфортне житло, вивчили мову частіше орієнтуються на продовження перебування за кордоном. Інтегруватися легше людям активного віку, не обтяженим членами родини, які потребують піклування, з високим освітнім рівнем. Чинник часу, таким чином, передовсім впливає на осіб з певними індивідуальними характеристиками, проте його вплив неминучий і для усього загалу біженців, що можна, на жаль, продемонструвати також і настроями українських біженців війни. Відповідно до результатів опитувань, які систематично проводяться УВКБ ООН серед українців за кордоном, більшість біженців прагнуть одного дня повернутися додому. Однак з плином часу осіб, орієнтованих на повернення, стає менше, водночас, хоча і незначною мірою, зростає частка тих, які

не мають такого наміру. Збільшується також частка тих, хто коливається. Можна припустити, що насправді частина з них схильється до залишення за кордоном (мал. 3).

Мал. 3. *Наміри українських біженців війни щодо повернення за даними опитувань УВКБ ООН (%)¹*

Разом з тим, немає прямої залежності між інтеграцією в країні перебування та неповерненням, оскільки освіта, підвищення кваліфікації, отримання краще оплачуваного робочого місця тощо у підсумку може означати накопичення ресурсів для повернення та реінтеграції на батьківщині. Причому чим довше особа перебуває за кордоном, тим більші ці ресурси². Першорядне значення має набута освіта, знання мов, не менш вагомі грошові заощадження мігрантів та їхні перекази рідним на батьківщину. Тому протиставлення інтеграції та повернення далеко не завжди відповідає дійсності і в певних випадках більш доцільно говорити про інтеграцію в інтересах повернення.

Так само неоднозначним може бути вплив соціальних зв'язків, які, як зазначалося, є вагомим чинником повернення на батьківщину, проте можуть діяти у протилежному напрямку, якщо встановлені за кордоном. Йдеться не лише про стосунки, налагоджені з місцевими

¹ UNHCR (2023a). Lives on Hold #4 — Intentions and perspectives of refugees from Ukraine: Regional Intentions Report. URL: <https://reliefweb.int/report/world/lives-hold-4-intentions-and-perspectives-refugees-ukraine-regional-intentions-report-july-2023>

² Onder H., Haneen S. (2019). The Mobility of Displaced Syrians: An Economic and Social Analysis. Washington D.C.: World Bank Group. URL: <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1401-3>

мешканцями. Дослідники помітили, що повернення біженців менш інтенсивне з регіонів, де їхніх співвітчизників багато, де контакти між ними, взаємодопомога забезпечують відчуття більшого комфорту та захищеності. У зв'язку з цим можна припустити, що численні та добре організовані громади українців, сформовані в зарубіжних країнах в результаті багаторічної трудової міграції за кордон, які надають біженцям війни всіляку підтримку, сприяють їхньому облаштуванню та інтеграції і можуть бути чинником, який гальмуватиме повернення на Батьківщину. Нагадаємо, що за даними соціологічних опитувань при виборі країни притулку біженці війни з України в багатьох випадках керувалися наявністю там родичів чи знайомих, на допомогу яких вони могли розраховувати.

Таким чином, якщо виїхати за кордон біженців примушують передусім міркування безпеки, повернення мотивується комплексом різних обставин, серед яких безпека, хоча й вважається головною, є лише однією з багатьох.

Політичні чинники репатріації біженців формуються діяльністю міжнародних організацій, передусім УВКБ ООН, та політикою країн перебування та походження. Міжнародні структури надають різноманітну допомогу у поверненні біженців, передусім шляхом допомоги у розв'язанні конфліктів, які спричинили вимушені переміщення населення, та повоєнного відновлення, а також організації та фінансуванні переїзду, виплаті певних коштів на облаштування на батьківщині, підтримці працевлаштування поверненців чи започаткування ними власного бізнесу. В Європейському Союзі, оскільки добровільне повернення вважається найбільш прийнятним рішенням щодо мігрантів, які не хочуть або не мають підстав для перебування на його території, діє механізм добровільного повернення, який фінансується урядами країн — членів та адмініструється МОМ. Він передбачає адміністративну, логістичну та фінансову допомогу, у т.ч. в реінтеграції на батьківщині¹. Аналогічні програми існують на національному рівні. Наприклад, в Німеччині урядова допомога добровільному поверненню мігрантів надається понад 30 років, протягом

¹ IOM (2023). Assisted Voluntary Return and Reintegration. URL: <https://www.retornovoluntario.pt/uploads/a58c605e7e2f2caf23efe739eb4a3ad7.pdf>

цього нею скористалися майже 700 тис. осіб¹. Разом з тим, матеріали соціологічних досліджень в середовищі біженців дають підстави для висновку, що програми підтримки репатріації не мають особливого значення для прийняття рішення про повернення. Вони більше впливають на його реалізацію, на строки повернення, процес реінтеграції². Дослідники також звертають увагу на те, що програми повернення мають шанс на ефективність лише тоді, коли спонтанне, тобто самостійне повернення біженців, уже відбувається, і що обсяги спонтанного повернення значно переважають обсяги організованого³.

Прагнення країн перебування забезпечити репатріацію, часом створює ситуацію, коли іншого вибору, крім від'їзду, біженці не мають. Так, наприклад, у 1990-ті роки Німеччина після укладення Дейтонських угод щодо миру в Югославії запропонувала біженцям війни з цієї країни повернутися додому. З 320 тис. тих, хто користувався тимчасовим захистом, виїхали на батьківщину 250 тис., понад 50 тис. вибули до інших країн і лише 22 тис. змогли залишитися в Німеччині⁴. Нагадаємо також, що максимальний строк тимчасового захисту, яким користуються в Європі українські втікачі від російсько-української війни, становить три роки, питання щодо їх подальшого правового статусу наразі відкрите, тобто не виключено виникнення ситуації, коли українці будуть змушені повертатися на Батьківщину.

Країни походження не можуть впливати на повернення біженців адміністративними методами. Стимулювати репатріацію можливо лише у спосіб створення умов для налагодження нормального життя на батьківщині. Крім надання безпосередньої допомоги для повернення, яка зазвичай надається міжнародними донорами і не може

¹ Federal Ministry of Interior and Community (2023). General overview of return policy. URL: <https://www.bmi.bund.de/EN/topics/migration/law-on-foreigners/return-policy/general-overview-of-return/general-overview-of-return-policy-node.html;jsessionid=DC17B6FD4C60B4F3061CD9CEDB0BC244.live862>

² Black R., Koser K., Munk K. et al. (2004). Understanding voluntary return. University of Sussex. Report. URL: <http://sro.sussex.ac.uk/id/eprint/11041/>

³ Harild N., Christensen A., Zetter R. (2015). Sustainable refugee return: Triggers, constraints, and lessons on addressing the development challenges of forced displacement. Washington D.C.: World Bank Group. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/ec025dca-77c1-5495-bdd4-00032a607b1e/content>

⁴ Valenta M., Strabac Z. (2013). The Dynamics of Bosnian Refugee Migrations in the 1990s, Current Migration Trends and Future Prospects. *Refugee Survey Quarterly*. Vol. 32(3). pp. 1–22. URL: <https://doi.org/10.1093/rsq/hdt013>

бути тривалою, необхідно відновлювати економіку, соціальну інфраструктуру, роботу інституцій, тобто вирішувати проблеми повернення комплексно. В деяких країнах цими питаннями займалися спеціально створені органи влади, наприклад, в Боснії та Герцеговині це було Міністерство з прав людини та біженців, в Косово — Міністерство громад та повернення.

Досвід повернення біженці до країн Західних Балкан продемонстрував важливість заходів із відновлення житла та майнових прав повернених, який був в цілому успішним завдяки значній міжнародній допомозі, яка не обмежувалася лише фінансовим забезпеченням, але включала організаційну підтримку та контроль¹.

За висновком Світового банку, зробленому на основі аналізу результативності низки програм міжнародної допомоги, для забезпечення сталого повернення та реінтеграції біженців, по-перше, необхідні проекти, орієнтовані на інтереси громади чи регіону походження біженців, до планування яких залучаються як ті, хто повернувся, так і ті, хто залишився на батьківщині, а, по-друге, трансформаційні проекти, спрямовані на розвиток країни в цілому².

Водночас, перешкоджають успіху зусиль країни походження, спрямованих на повернення біженців на батьківщину, відсутність політичної волі, недостатнє фінансування, неякісна стратегія та нечітко визначені цілі, ненадійні дані, неналежна координація між різними акторами, задіяними у процесі, громадськістю та бізнесом³.

IV. ВИСНОВКИ

Аналіз правових та організаційних підходів до процесу повернення біженців на батьківщину та їх практичної реалізації в різних регіонах світу дає підстави для низки висновків, які можуть бути корисними

¹ Žižka O. (2019). After Coming Home: Forms and Meanings of Return in Dayton's Bosnia and Herzegovina. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*. Vol. 67(3). pp. 523–543. URL: <https://doi.org/10.2298/GEI1903523Z>

² Harild N., Christensen A., Zetter R. (2015). Sustainable refugee return: Triggers, constraints, and lessons on addressing the development challenges of forced displacement. Washington D.C.: World Bank Group. <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/ec025dca-77c1-5495-bdd4-00032a607b1e/content>

³ Crisp J. (2019). Repatriation principles under pressure. *Forced Migration Review*. Vol. 62. pp. 19–23. URL: <https://www.fmreview.org/sites/default/files/FMRdownloads/en/return/crisp.pdf>

при розробці політики сприяння репатріації українських біженців війни, які набули тимчасового захисту в зарубіжних країнах.

Порівняння динаміки репатріаційних потоків показало, що найбільше біженців повертаються додому одразу після припинення конфлікту, проте з часом потік повернених поступово скорочується. Тобто діяльність держави та міжнародних організацій, спрямована на поширення необхідної для прийняття рішення про повернення інформації, підтримку переїзду, є результативною протягом доволі нетривалого періоду, тому розроблення Українською державою заходів із сприяння поверненню видається терміновим.

Організація повернення та сприяння реінтеграції повернених є зобов'язанням держави щодо своїх громадян, проте потребує підтримки з боку міжнародної спільноти, партнерської співпраці з країнами притулку та міжнародними організаціями. Це питання має стати одним із центральних при міжнародних контактах України.

Політика повернення включає місцеві, національні та регіональні рішення, дипломатичні, безпекові та гуманітарні акції, а також зусилля у сфері розвитку. До її розроблення та реалізації мають бути залучені всі зацікавлені сторони, тобто країни походження та перебування біженців, громади, куди вимушені мігранти повертаються, міжнародні та неурядові організації, самі біженці.

Підтримка повернення має бути вбудована в ширшу стратегію повоєнної відбудови та розвитку країни, проте бути регіонально спрямованою, сприяти структурним економічним змінам, підвищенню ефективності послуг в громадах, куди повертаються біженці, започаткуванню чи розширенню бізнесу, створенню нових робочих місць, передбачати навчання та підвищення кваліфікації біженців за затребуваними на місцевому ринку праці професіями, забезпечення доступу до кредитів тощо.

При розробці відповідних заходів необхідно враховувати інтереси не лише вимушених мігрантів, а й тих мешканців, які нікуди не виїжджали, жодні привілеї чи пільги недопустимі. Водночас адресна індивідуальна допомога з повернення має надаватися вразливим категоріям вимушених мігрантів, зокрема інвалідам, багатодітним сім'ям, жертвам репресій, залежно від їхніх потреб.

Повернення має бути підготовленим і ця підготовка повинна відбуватися ще в країні притулку, зокрема, шляхом набуття освіти

чи кваліфікації, затребуваних на батьківщині, що може значно полегшити реінтеграцію після повернення. Вкрай важливим видається визнання здобутих за кордоном знань, дипломів, свідоцтв, спрощений підхід до визнання кваліфікацій, отриманих під час практичної роботи, тобто неформальним шляхом.

Заходи з повернення необхідно здійснювати у тісній співпраці та з урахуванням інтересів бізнесу, від якого, власне, залежить наскільки трудовий та інтелектуальний потенціал повернених буде використаний і в їхніх інтересах, і в інтересах повоєнної відбудови. Йдеться як про пряму підтримку бізнесом повернення на батьківщину працівників, в яких він зацікавлений, так і про інформаційну, кредитну, податкову підтримку започаткування чи розширення бізнесу самими поверненими.

Необхідно усвідомити, що повернення не одноразовий акт, а тривалий процес. Стратегії мігрантів можуть передбачати не лише повернення чи залишення, а й комбінацію цих опцій, тимчасове перебування за кордоном чи тимчасове повернення. У зв'язку з цим вкрай важливо забезпечити вільну транскордонну мобільність між Україною та країнами перебування її громадян.

Також необхідно визнати, що мобільність, подальша міграція залишаються важливими елементами життєвих стратегій і тих біженців, які перебувають за кордоном, і тих, які повертаються на батьківщину, джерелом необхідних ресурсів для пошуку сталого рішення, повернення та повоєнної відбудови. Тому в інтересах України досягнення домовленостей з європейськими партнерами про свободу пересування, доступ українців до зарубіжних ринків праці.

Повернення необхідно забезпечувати інституційно, для чого підвищувати спроможність державних органів на національному та місцевому рівнях, місцевого самоврядування, громадських організацій керувати поверненням, здійснювати навчання персоналу цих установ та забезпечувати ресурсами.

Розроблення необхідних для заохочення програм та проєктів потребує адекватної інформації про кількісний та якісний склад біженців, їхні потреби, настрої та вподобання, тобто удосконалення статистики, надійного наукового супроводу.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Андел І. В. (2013). Екологічна міграція населення у регіонах України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. Вип. 3. С. 451–457 URL: [http://ird.gov.ua/sep/sep20133\(101\)/sep20133\(101\)_451_AndelIV.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20133(101)/sep20133(101)_451_AndelIV.pdf)
2. Конвенція про статус біженців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text
3. УВКБ ООН (1984). Картаженская декларация о беженцах, принятая на коллоквиуме по теме «Международная защита беженцев в Центральной Америке, Мексике и Панаме: юридические и гуманитарные проблемы». URL: https://www.unhcr.org/ru/wp-content/uploads/sites/73/2019/12...8C_1984.pdf
4. Black R., Koser K., Munk K. et al. (2004). Understanding voluntary return. University of Sussex. Report. URL: <http://sro.sussex.ac.uk/id/eprint/11041/>
5. Chimni B. (2003). Post-conflict peace-building and the return of refugees: Concepts, practices, and institutions. *Refugees and forced displacement: International security, human vulnerability, and the state*. URL: <https://collections.unu.edu/eserv/UNU:2434/nLib9280810863.pdf>
6. Constant L., Shelly C., Blake J. S. et al. (2021). In Search of a Durable Solution. Examining the Factors Influencing Postconflict Refugee Returns. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR41300/RR41327-1/RAND_RRA1327-1.pdf
7. Crisp J. (2019). Repatriation principles under pressure. *Forced Migration Review*. Vol. 62. pp. 19–23. URL: <https://www.fmreview.org/sites/default/files/FMRdownloads/en/return/crisp.pdf>
8. Federal Ministry of Interior and Community (2023). General overview of return policy. URL: <https://www.bmi.bund.de/EN/topics/migration/law-on-foreigners/return-policy/general-overview-of-return/general-overview-of-return-policy-node.html;jsessionid=DC17B6FD4C60B4F3061CD9CEDB0BC244.live862>
9. Global Compact on Refugees. URL: <https://www.unhcr.org/media/global-compact-refugees-booklet>
10. Harild N., Christensen A., Zetter R. (2015). Sustainable refugee return: Triggers, constraints, and lessons on addressing the development challenges of forced displacement. Washington D.C.: World Bank Group. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/ec025dca-77c1-5495-bdd4-00032a607b1e/content>
11. IOM (2023a). Assisted Voluntary Return and Reintegration. URL: <https://www.retornovoluntario.pt/uploads/a58c605e7e2f2caf23efe739eb4a3ad7.pdf>
12. IOM (2023b). Ukraine Returns Report. General Population Survey. Round 14, October 2023. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-returns-report-general-population-survey-round-14-september-october-2023>
13. Onder H., Haneen S. (2019). The Mobility of Displaced Syrians: An Economic and Social Analysis. Washington D.C.: World Bank Group. URL: <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1401-3>
14. Organization of African Unity (OAU). Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa (September 10, 1969). URL: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b36018.htm>
15. Stefanovic D., & Loizides N. (2017). Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War. *International Migration*. Vol. 55(5). pp. 217–234. URL: <https://doi.org/10.1111/imig.12382>
16. Valenta M., Strabac Z. (2013). The Dynamics of Bosnian Refugee Migrations in the 1990s, Current Migration Trends and Future Prospects. *Refugee Survey Quarterly*. Vol. 32(3). pp. 1–22. URL: <https://doi.org/10.1093/rsq/hdt013>
17. UNHCR (1996). Handbook — Voluntary Repatriation: International Protection. URL: <https://www.unhcr.org/uk/media/handbook-voluntary-repatriation-international-protection>

18. UNHCR (2003). Framework for Durable Solutions for Refugees and Persons of Concern. URL: <https://www.unhcr.org/media/framework-durable-solutions-refugees-and-persons-concern-0>
19. UNHCR (2022). Global Trends Report. URL: <https://www.unhcr.org/global-trends-report-2022>
20. UNHCR (2023a). Lives on Hold #4 — Intentions and perspectives of refugees from Ukraine: Regional Intentions Report. URL: <https://reliefweb.int/report/world/lives-hold-4-intentions-and-perspectives-refugees-ukraine-regional-intentions-report-july-2023>
21. UNHCR (2023b). Position on voluntary return to Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/649a7c744.pdf>
22. UNHCR (2023c). Refugee Data Finder. <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/download/?url=sH5pnE>
23. Žilja O. (2019). After Coming Home: Forms and Meanings of Return in Dayton's Bosnia and Herzegovina. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*. Vol. 67(3). pp. 523–543. URL: <https://doi.org/10.2298/GEI1903523Z>

REFERENCES

1. Andel I. V. Ekolozhichna mihratsiya naselennya u rehionakh Ukrayiny [Ecological migration of the population in the regions of Ukraine]. *Socio-economic problems of the modern period of Ukraine*. Vol. 3. pp. 451–457. URL: [http://ird.gov.ua/sep/sep20133\(101\)/sep20133\(101\)_451_AndelIV.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20133(101)/sep20133(101)_451_AndelIV.pdf) [In Ukrainian].
2. Black R., Koser K., Munk K. et al. (2004). Understanding voluntary return. University of Sussex. Report. URL: <http://sro.sussex.ac.uk/id/eprint/11041/>
3. Chimni B. (2003). Post-conflict peace-building and the return of refugees: Concepts, practices, and institutions. *Refugees and forced displacement: International security, human vulnerability, and the state*. URL: <https://collections.unu.edu/eserv/UNU:2434/nLib9280810863.pdf>
4. Constant L., Shelly C., Blake J. S. et al. (2021). In Search of a Durable Solution. Examining the Factors Influencing Postconflict Refugee Returns. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RRA1300/RRA1327-1/RAND_RRA1327-1.pdf
5. Convention relating to the Status of Refugees. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text [In Ukrainian].
6. Crisp J. (2019). Repatriation principles under pressure. *Forced Migration Review*. Vol. 62. pp. 19–23. URL: <https://www.fmreview.org/sites/default/files/FMRdownloads/en/return/crisp.pdf>
7. Federal Ministry of Interior and Community (2023). General overview of return policy. URL: <https://www.bmi.bund.de/EN/topics/migration/law-on-foreigners/return-policy/general-overview-of-return/general-overview-of-return-policy-node.html;jsessionid=DC17B6FD4C60B4F3061CD9CEDB0BC244.live862>
8. Global Compact on Refugees. URL: <https://www.unhcr.org/media/global-compact-refugees-booklet>
9. Harild N., Christensen A., Zetter R. (2015). Sustainable refugee return: Triggers, constraints, and lessons on addressing the development challenges of forced displacement. Washington D.C.: World Bank Group. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/ec025dca-77c1-5495-bdd4-00032a607b1e/content>
10. IOM (2023a). Assisted Voluntary Return and Reintegration. URL: <https://www.retornovoluntario.pt/uploads/a58c605e7e2f2caf23efe739eb4a3ad7.pdf>
11. IOM (2023b). Ukraine Returns Report. General Population Survey. Round 14, October 2023. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-returns-report-general-population-survey-round-14-september-october-2023>

12. Onder H., Haneen S. (2019). The Mobility of Displaced Syrians: An Economic and Social Analysis. Washington D.C.: World Bank Group. URL: <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1401-3>
13. Organization of African Unity (OAU). Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa (September 10, 1969). URL: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b36018.htm>
14. Stefanovic D., Loizides N. (2017). Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War. *International Migration*. Vol. 55(5). pp. 217–234. URL: <https://doi.org/10.1111/imig.12382>
15. Valenta M., Strabac Z. (2013). The Dynamics of Bosnian Refugee Migrations in the 1990s, Current Migration Trends and Future Prospects. *Refugee Survey Quarterly*. Vol. 32(3). pp. 1–22. URL: <https://doi.org/10.1093/rsq/hdt013>
16. UNHCR (1984). Cartagena Declaration on Refugees, adopted at the colloquium on «International Refugee Protection in Central America, Mexico and Panama: Legal and Humanitarian Challenges». URL: https://www.unhcr.org/ru/wp-content/uploads/sites/73/2019/12...8C_1984.pdf [In Ukrainian].
17. UNHCR (1996). Handbook — Voluntary Repatriation: International Protection. URL: <https://www.unhcr.org/uk/media/handbook-voluntary-repatriation-international-protection>
18. UNHCR (2003). Framework for Durable Solutions for Refugees and Persons of Concern. URL: <https://www.unhcr.org/media/framework-durable-solutions-refugees-and-persons-concern-0>
19. UNHCR (2022). Global Trends Report. URL: <https://www.unhcr.org/global-trends-report-2022>
20. UNHCR (2023a). Lives on Hold #4 — Intentions and perspectives of refugees from Ukraine: Regional Intentions Report. URL: <https://reliefweb.int/report/world/lives-hold-4-intentions-and-perspectives-refugees-ukraine-regional-intentions-report-july-2023>
21. UNHCR (2023b). Position on voluntary return to Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/649a7c744.pdf>
22. UNHCR (2023c). Refugee Data Finder. <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/download/?url=sH5pnE>
23. Žiła O. (2019). After Coming Home: Forms and Meanings of Return in Dayton's Bosnia and Herzegovina. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*. Vol. 67(3). pp. 523–543. URL: <https://doi.org/10.2298/GEI1903523Z>